ڊاڪٽر بشير احمد (فياض لطيف)

شيخ اياز جاساميءَ سان اختلاف ۽ اتفاق

Consensus and disagreements of Shaikh Ayaz with Saami

Abstract:

Sami has great importance in classical Sindhi poetry. He not only has expressed Vedic philosophy in Sindhi language in a very impressive and poetic way but also tried to explain his inner being in his poetry. Sami's poetry is essentially preaching of his principles and core spirit of his principles is 'MAYA'. For him this world and its material fascination are deception visual, One can never be able to achieve tangible amity by connecting with substantial, but only by identifiable searching one may accomplish destination. His poetry possesses message of love, peace, humanism and eternity.

Shaikh Ayaz is also inspired by Sami's thoughts. Especially politeness of his personality and softness of his poetry attracts Ayaz a lot, but he has hostile disagreements with Sami as to the philosophy of 'MAYA'. This research paper is mainly focused on study of Sami's ideology, his poetic expression and his impacts on the poetry of Shaikh Ayaz. Likewise Ideological differences and artistic coherence among two great poets of their times have been discussed in a very facet manner and proved with references that though conceptually Ayaz has a few conflicts with Sami, he has learned much from his poetry and has great regard and respect for this sage and Sufi poet.

سامي ڪلاسيڪي سنڌي شاعريءَ جي چَمن جو اُهو گل آهي، جنهن جو نہ رڳو فڪري رنگ ۽ روپ مختلف ۽ پنهنجو آهي، پر هُن جو اندازِ بيان ۽ اظهار بہ انفرادي نوع جو آهي. هُن جا نہ فقط موضوع ۽ مقصد پنهنجا آهن، پر اسلوب، استعارا، ترڪيبون، ٻولي، تشبيهون، اهڃاڻ ۽ علامتون بہ ڌار آهن.

بنيادي طور تي سامي (ڀائي چئنراءِ بچو مَلُ لُنڊُ، 1743ع ـ 1850ع) ويدانتي فلسفي ۽ فڪر جو وڏو پرچارڪ آهي ۽ ان حوالي سان ئي سندس شاعريءَ جي شناخت ۽ وقعت آهي.

”ويدانت، سنسڪرت لفظ آهي، اُن جي لغوي معنىٰ ’ويدن جو انتم ڀاڱ

يا آخرين حصو' آهي، جنهن ۾ ويدن جي منترن ۾ سمايل دارشنڪ ويچارن کي سمجهايو ويو آهي. انڪري ويدانت لفظ جو ٻيو اَرٿ، 'اُپنشندن جو گيان' آهي، جو سمورو ويدڪ ساهتيه سرشتي آهي.... ويدانت موجب 'ايڪو برهم دو تيه ناستي'، هڪ برهم جي ستا ڪانسواءِ ٻيو ڪجهه به ڪين آهي. جيئن ائين برهم روپ آهي، جيئن پاڻيءَ جو قطرو پاڻيءَ جو روپ آهي.... ويدانت جو مول ۽ مقصد، 'انسان جو پاڻ کي ڳولي لهڻ' آهي.... ويدانت، ڪثرت ۾ وحدت جي فلسفي جو درشن ڪرائي ٿي" (1).

پاڻ پنهنجو پاڻ ۾، پَسان جان پيهي،
تہ نہ ڪو ملڪ، خلق ڪا، نہ ڪو اَسيهي،
اسين ساريون جن کي سي پڻ اَسي هي،
ٻي وائي ويئي، لات پرينءَ جي هِڪڙي.

(سامي)

ساڳي ڳالهہ 'وحدانيت ۽ وحدت الوجودي' فڪر ۾ ملي ٿي ۽ تصوف جي راهہ جي اڪثر پانڌيئڙن جي وات بہ اُها ئي آهي. ڀٽائي خود اُن حوالي سان چوي ٿو:

ڪوڙين ڪاياٺون تُهِجيُون، لَکَنِ لَکَ هزار،
جِيُ سَيڪه جِيَ سين، دَرَسَنُ ڏارو ڏار،
پِرِيَنمَ تهُجَا پار، ڪِهڙا چَئي ڪِيَ چُٺان.

(شاهہ جو رسالو، شاهواڻي، 1993ع، ص52)

سامي‌ءَ جي شاعريءَ جا گهڻو ڪري بنيادي موضوع: 'اَوديا، مايا جو موهہ، ڪام، ڪروڌ، لوڀ، اَهنڪار، مورکتا، انسان جي دنياوي خواهشن ۽ سَڌُنِ کي ماري مات ڪرڻ، پاڻ سُڃاڻڻ، ڀڳتي، ساڌ ـ سنگت ۽ گُرو ـ پرچار' وغيره آهن ۽ انهن چند موضوعن تي ئي سندس سموري شاعريءَ جو تاڃي پيٽو جُڙيل ۽ قائم آهي.

"سامي‌ءَ، هندو ڌرم جي ويدانتي روپ جو اَرٿ ۽ ڀڳتي مارگ جو پريم وارو پيغام، سنڌي ٻوليءَ ۾ سلوڪ چٽي سمجهايو آهي. سامي‌ءَ ڏٺو تہ ٻانيڻ ۽ ٻاوَن، هندو ڌرم جي اصلوڪي وِديا وِساري، اُن جي وياڪيا ۽ تشريح اهڙيءَ

ريت ڪئي ٿي، جنهن سان انسانن ۾ تفريق پئي پيدا ٿي. ’چئن ورنن‘ جي تفريق، اصل ۾ ’ويدڪ ويچارن‘ جي خلاف هئي. پنڊت ۽ ٻاڻيڻ، سماج ۾ تفريق، ويڇو ۽ فساد جي فضا پکيڙي رهيا هئا. انڪري هُن اهڙي تفرقي، فساد ۽ نفسياتي گهُٽَ ۽ ٻوساٽ خلاف پنهنجي شاعريءَ کي هٿيار طور ڪم آندو ۽ سنڌي سماج ۾، اَمن، اتحاد، سهپ، ضمير جي آزادي ۽ ڀائپي پيدا ڪري، نئين سنڌ ۽ نئين سماج جي تعمير جو تصور ڏنو“ (2).

حقيقت ۾ ساميءَ جي تعليمات جو مُک ماخذ هندو ڌرم ۽ اُن جا ڌرمي ڪتاب، خاص ڪري ويد، پراڻ، اُپنشد، شاستر ۽ گيتا آهن، جن جو تَتُ ۽ ڳَر هُن پنهنجي شاعريءَ ذريعي پيش ڪيو ۽ اظهاريو آهي، اُنهيءَ ڪري ئي هُو چوي ٿو تہ:

’ويدن جي واٽي، سنڌيءَ منجهہ سُٽايان‘

اُن حوالي سان هيري ٺَڪر جو چوڻ آهي تہ، ”سامي ڌرمي لحاظ کان هندو هو ۽ هُن جنهن ويدانتي فلاسافيءَ جي پنهنجي شاعريءَ ۾ اُپٽار ڪئي، سا بہ هندو پيرايي تي ٻڌل آهي. اُن ڪانسواءِ ساميءَ جي سلوڪن ۾، ڌرمي ڪتابن، ويدن، شاسترن، ڀڳوت گيتا، مهاڀارت ۽ هندو سَنت ڪوين جا حوالا بہ بيشمار اچن ٿا. انهيءَ ڪري هندو فلاسافي ۽ هندو مذهبي روايتن جي آشنائيءَ بنا ساميءَ جي سِلوڪن جو مڪمل لطف ماڻي نہ ٿو سگهجي“ (3).

ساميءَ جي شاعريءَ جي اڀياس مان اهو پڻ معلوم ٿئي ٿو تہ، هُن جي شاعريءَ ۾، سنڌي لفظن جو چڱو واهپو آهي، پر جيئن تہ هُن جي تعليمات جو روح ’ڌَرمَ ۽ ڪَرمَ‘ جي پرچار آهي، انهيءَ ڪري هُن پنهنجي شاعريءَ ۾ سنسڪرت ۽ هندي لغت جو وڏو ذخيرو ڪتب آندو آهي. تاجل بيوس پنهنجي هڪ ليک ۾ لکي ٿو:

”ساميءَ جي ڪلام ۾، سنسڪرت ۽ هندي لفظن ۽ محاورن جي گهڻي ڀرمار آهي.... جيئن مُلڪ جي ورهاڱي کان اڳ ۽ ڪجهہ پوءِ سنڌي شاعريءَ ۾، فارسيءَ جا دقيق لفظ ۽ محاورا ٽُنبيا ويندا هئا، ائين ساميءَ جي ڪلام ۾ بہ، هندو ڌرم جي گيان، ويدن، گيتا، پراڻن، شاسترن، گُرن، سَنتن، سادَ ـ سنگت، جُڳياسين، جوڳيسرن، آتم گيان، اَگيان ۽ وِگيان

جي هيڪاندي اُپٽار ٿيل آهي" (4).

اُها اُپٽار اَجائي ۽ غير شعوري نہ، پر شعوري ۽ سندس فڪر جي اظهار لاءِ عين فطري آهي، ڇو تہ هُو جن ماڻهن سان مخاطب آهي، اُنهن جي ڌرمي ٻولي اُها ئي آهي ۽ اُن ۾ ئي آسانيءَ سان، هُو ساميءَ جي شاعريءَ کي سمجهي سگهن ٿا. ساميءَ جي شاعري نج پج ڌرمي نوع جي آهي ۽ اُن جي تعليمات جو محور ۽ مرڪز 'ويد، پراڻ، شاستر، اُپنشد' وغيره آهن. ويدانت ۽ وحدانيت جو بنيادي نُڪتو يعني 'خودشناسي ۽ خدا شناسي' گهڻو ڪري ساڳيو ئي آهي، پر اُن هڪ نڪتي جي اتفاق کان علاوه اعتقاد ۽ فڪر جون ٻيون ڪيئي انفراديتون آهن، جيڪي ٻنهي جي پيروڪارن ۾ الڳ الڳ آهن.

سامي ۽ شيخ اياز جي شاعريءَ جي تقابلي مطالعي کان اڳ ڪجھ اهم نُڪتن تي روشني وجهڻ تمام ضروري آهي. اهي نُڪتا 'شاھ، سچل ۽ ساميءَ' جي شاعري، فڪر، فن ۽ فلسفي جي حوالي سان آهن، جن جو ڪنهن نہ ڪنهن طرح شيخ اياز جي فڪر ۽ فن سان پڻ تعلق آهي. انهن نُڪتن تي اڄ تائين گهٽي قدر کُلي ڳالهائڻ بدران 'مام' ۾ ڳالهايو ويو آهي، ٻين ڪيترن ڪارڻن سان گڏ هڪ وڏو ڪارڻ اهو بہ آهي، جو اُنهيءَ 'مام' سبب ساميءَ جي شاعريءَ جا ايترا پڙهندڙ ۽ پروڙيندڙ پيدا ٿي نہ سگهيا آهن، جيترا شاھ ۽ سچل جي ڪلام جا ماڻهو مشتاق ۽ پارکو آهن.

عام طرح سان ساميءَ کي فڪر ۽ فلسفي جي حوالي سان 'شاھ ۽ سچل' جي ڌارا جو شاعر قرار ڏنو ويندو آهي ۽ انهن ٽنهي کي ڪلاسيڪي شاعريءَ جي 'تہ ـ مورتي' تصور ڪيو ويندو آهي. منهنجي نظر ۾ اها نہ رڳو ساميءَ سان ناانصافي آهي، پر شاھ ۽ سچل، جيڪي پڻ پنهنجي پنهنجي طور تي الڳ اسلوب، اظهار ۽ انداز جا سرواڻ شاعر آهن، تن سان پڻ ناانصافي آهي، ڇو تہ شاھ ۽ سچل وحدت الوجود جي فلسفي جا پيروڪار هجڻ باوجود نہ صرف الڳ رَندن ۽ پنڌن جا مسافر آهن، پر پنهنجي ادا ۽ طرز جا صاحبِ اسلوب سرجڻهار پڻ آهن. هڪ 'جمال' ۾ بي مثل آهي تہ، ٻيو 'جلال' ۾ لاثاني. هڪ فڪر ۽ فن جو صاحب آهي تہ، ٻيو جرئت ۽ بي باڪيءَ جو بادشاھ. ٻيئي هڪ ئي فڪري سمنڊ جو حصو هوندي بہ، سچ تہ اُن جي ٻن ڪنارن جيان آهن. هڪ ۾ موج ۽ سرمستي آهي تہ، ٻئي ۾ گهرائي، وسعت ۽ ڪمال جي فڪر انگيزي آهي.

سچ تہ شاھ ۽ سچل هڪ ئي منزل جا متلاشي هوندي، سفر جي لحاظ کان ريل جي انهن ٻن پٽڙين جيان آهن، جيڪي منزل جي مسافت ۾، گڏ هوندي بہ الڳ هونديون آهن يا ريل گاڏيءَ ۾ ويٺل چند انهن حساس ۽ ذي روح مسافرن وانگر آهن، جيڪي

هڪ ئي ريل گاڏيءَ ۾ هوندي به، پنهنجي پنهنجي اک ۽ احساس سان نه فقط آس پاس جي مظهرن جو مشاهدو ڪندا، پنهنجو پنهنجو اثر وٺندا ۽ لطف ماڻيندا آهن، پر اُن ماڻيل ۽ حاصل ڪيل وکر کي پڻ پنهنجي نرالي پيرائي ۾ پيش ڪندا ۽ انوکي انداز ۾ اظهاريندا آهن. سچل ۽ ڀٽائي 'دنيا ۽ زماني شناس' سان گڏوگڏ وڏا 'داخليت پارکو ۽ دلين شناس' شاعر آهن، انهيءَ ڪري سندن شاعري دنيا ۽ دلين جي ترجمان آهي.

ساڳيءَ طرح سامي به هڪ الڳ طرزِ احساس جو شاعر آهي. هُن جي شاعريءَ جو بنيادي مَتو ويدن ۽ ٻين ڌرمي پستڪن تي آڌارڪ آهي. جيئن شاهه، سچل ۽ ٻيا ڪلاسيڪي شاعر بنيادي طور تي 'وحدانيت' جا قائل آهن ۽ مٿن 'ويدانت' جا اثر به آهن، ائين سامي به 'ويدانت' جو پيروڪار هوندي، ڪنهن نه ڪنهن نموني سان 'وحدانيت' جا اثر قبول ڪري ٿو. ڇو ته مِڙني جي بنيادي راهه 'وحدت الوجود' ئي آهي، پر انهن سڀني سان گڏ هوندي به، ساميءَ جي فڪر ۽ اظهار جي واٽ پنهنجي آهي.

مان وليرام ولڀ جي اُنهيءَ راءِ سان بلڪل سهمت آهيان، جنهن ۾ هُو ساميءَ کي شاهه ۽ سچل کان الڳ فڪر ۽ فن جو شاعر قبوليندي، لکي ٿو ته:

> "شاهه ۽ سچل تي بيشڪ 'ويدانتي' اثر آهي ۽ هو هندستان جي فڪر ۽ فلسفي کان واقف هئا، پر اُهي مکيه طور تي 'صوفي شاعر' آهن، جڏهن ته سامي سڌو سنئون 'ويدانتي' ڪوي آهي، جنهن جي سِلوڪن تي ڀارت جي سَنت ڪوين وانگر وِيدن، اُپنشدن، شاسترن، ڀڳوت گيتا ۽ شريمد ڀاڳوت جو اثر ملي ٿو، ڇو جو اُهي ئي پستڪ وچئين زماني جي ڀارتي سَنت ڪوين جي شعور ۽ شعر جي تخليق جو آڌار رهيا آهن. اُن نڪته نظر کان سامي نه رڳو شاهه کان، پر وچئين زماني ۽ پنهنجي دور جي ذري گهٽ سڀني سنڌي شاعرن کان نرالو ۽ الڳ آهي" (5).

ساميءَ جو فڪري سُڀنڊ، توڙي ڀٽائي ۽ سچل سان ڀيٽ، انڪري به عبث آهي، ڇو ته سامي سڀ کان پهريان 'سنت ۽ ساڌو' آهي ۽ اُن کانپوءِ شاعر. هُن شاعري چاليهن سالن کانپوءِ ڪئي، پر سندس من شروع کان ئي 'خودشناسي ۽ ساڌوئن جي صحبت ۽ محبت' طرف مائل هو. هُن 'ساڌنا' جي اظهار لاءِ ئي شاعريءَ جي راهه اَپنائي. منهنجي خيال ۾، 'سنت ۽ ساڌنا' ساميءَ جو اصل عشق آهن ۽ اُن عشق جي اظهار جو ذريعو شاعري آهي، تڏهن ئي شايد سندس شاعريءَ ۾، موج ڀَرئي مهراڻ جهڙي مَستي نه، پر ڪَراڙ ڍنڍ جهڙي شانتي ۽ ماٺار آهي. جڏهن ته ڀٽائي ۽ سچل جو مامرو اُن جي

بنهہ برعڪس آهي. لطيف ۽ سچل جي شاعري، سندن وجود ۽ وجدان جو اظهار آهي. هُنن وٽ شاعري رڳو اظهار جو ذريعو نہ آهي، پر عشق ۽ آڄپو آهي. شعور ۽ روح جي راحت آهي، جيڪا نہ رڳو پنهنجي ديس ۽ ڌرتيءَ جو عڪس ۽ احساسُ پَسائي ٿي، پر عالمِ انسانيت جي ڏُکن، دردن، خوشين، خوبصورتين، اَمن، آنند ۽ خوشحاليءَ جي خوابن کي پاڻ ۾ سانديي، اُن جون حسين فڪري ۽ آدرشي تعبيرون بہ پيش ڪري ٿي. هري دلگير، شاهہ، سچل ۽ ساميءَ جي شاعريءَ بابت پنهنجا ويچار ونڊيندي، لکي ٿو:

”ساميءَ جي اِستتي، هڪ پورن گيانيءَ جي اِستتي آهي. اُهو گياني، گروءَ يا پرماتما سان مِلي هِڪُ ٿي ويو آهي، پر شاهہ ۽ سچل جون حالتون نراليون آهن. هُو اول تہ جگياسوُ آهن، يا پريم جي پٿ تي پانڌيئڙا آهن، جتي هُو ٿڏيون ڪوسيون لاهيون چاڙهيون وغيره محسوس ڪن ٿا. اُن ڪانپوءِ جدا جدا منزلون طئي ڪندا، وڃي پورن پدويءَ تي پهچن ٿا. جيڪا جدائيءَ جي موج شاهہ ماڻي آهي، سا ساميءَ نہ ماڻي، ۽ جي ماڻي تہ سلوڪن لکڻ کان اڳي ماڻي آهي، ڇو تہ اُن جو ذڪر خير ڪٿي اچي ٿو.... شاهہ وٽ موضوعن جي گوناگونيت آهي، سامي هڪ رَسُ وارو ڪوي آهي. اُن جو سبب شايد اِهو بہ ٿي سگهي ٿو تہ، شاهہ ۽ سچل ڄمندي ڄام هئا. سامي تڏهن ڪوي بڻيو، جڏهن هو وچوليءَ عمر جو هو ۽ ڪنهن منزل تي اڳيئي پهچي چڪو هو. انڪري ساميءَ جي ڪوتا ۾ جوانيءَ جا جوش ۽ جلوا، مجازي موج ۽ مستي، اُٿل پُٿل ۽ گونا گوني گهٽي گهٽ آهي. جي شاهہ هڪ مها ساگر آهي ۽ سچل پهاڙن تان ڳڙگڙاهٽ ڪندڙ ندي آهي، تہ سامي هڪ سهڻو سانورو تلاءُ آهي، جنهن کي پنهنجي اَنوکي سُندرتا آهي. اُن ۾ ڪنول تَري رهيا آهن، چنڊ جا اولڙا بہ پئجي رهيا آهن، پر اُن ۾ وَهڪرو ڪونهي. هوا لڳڻ تي کي لهرون پيدا ٿين ٿيون ۽ اندر کي خوب آنند اچي ٿو“ (6).

ساميءَ بابت هڪ ٻي ڳالهہ جي وضاحت ضروري آهي، اُها اِها تہ، هو هڪ گياني ۽ گهٽي قدر گوشہ نشين شخص هو. هُن جي سُرت ۽ گيان جو سمورو ڌيان ’دنياوي سچائين‘ کان وڌيڪ ’دل جي اُجارڻ ۽ پاڻ سُڌارڻ‘ تي مرڪوز هو. هُو ’تارڪ الدنيا‘ جو قائل ۽ من جي ڪُنڊ وَسامي، ’خود ۽ خدا‘ کي تلاش ڪرڻ ۾ يقين رکندڙ پُرش هو. ساميءَ جو ظاهري ۽ عملي پنڌ شڪارپور ۽ ساڌ ٻيلي کان پنهنجي گرو سوامي

ميگهراج جي آسڻ امرتسر تائين محدود هو. هُن زندگيءَ ۽ فطرت جو مشاهدو ۽ تجربو پٽائيءَ وانگر جهنگ جهر پٽڪي، صحرائن ۽ پهاڙن جا پنڌ ڪري، عمل ۽ عِلم جون سڀ ڏسائون ڏوري حاصل ڪونہ ڪيو هو، پر مَن جي مَڙهي وَسائي، تَنَ کي تَسيا ڏئي، اندر ئي اندر ۾ گشت ۽ ڪشالا ڪيِي، ويراڳ جون مَسافتون ڪيون هيون. انهيءَ ڪري هُن جي شاعريءَ ۾، يڪرنگي ۽ اوشا جي آشا تہ آهي، پر شاهہ جي شاعريءَ جهڙي وسعت، تخليقي تازگي، رواني ۽ زندگيءَ سان ڀرپور موهہ ۽ گهري وابستگي نظر نہ ٿي اچي.

”شاهہ لطيف صوفي شاعر هو، پر تصوف جي اُن مسلڪ جو قائل نہ هو، جيڪو انسان کي ’تارڪ الدنيا‘ بڻائي ڇڏي ٿو. شاهہ اُن جي اُبتڙ زندگيءَ کي ماڻڻ جي تعليم ڏني آهي. هُو ’تَرڪ‘ جي بجاءِ ’طلب‘ جو طرفدار آهي. سندس خيال ۾، ’طلب‘ هڪ متحرڪ، روح اَفروز، محو ۽ مشغول رکندڙ عمل آهي. ڪنهن شيءِ کي ڳولڻ ۾، جيڪو انتظار، چاهہ، چورا ڪورا ٿيندي آهي، اها ان خوشيءَ کان گهٽ پُرجوش نہ آهي، جا ان کي حاصل ٿيڻ تي حاصل ٿيندي آهي“(7).

سامي شاعريءَ جي بنيادي اصولن کان يقيني آشنا آهي، انهيءَ ڪري سندس سِلوڪ ماترڪ ڇند تي مُنڊيءَ تي ٽِڪ وانگي سونهندڙ ۽ پورا آهن، پر شاهہ وانگر نہ هُو موسيقيءَ جو مشتاق ۽ ماهر آهي ۽ نہ ئي هُن جيان ترنم ۽ شاعري سندس روح ۾ رَچيل آهن، انهيءَ ڪري ساميءَ جي شاعري سندس مزاج وانگر مائي ۽ مدّم آهي. بلاشبہ ساميءَ جي سِلوڪن جو، فڪر توڙي فن جي لحاظ کان رنگ ۽ ڍنگ الڳ ۽ انفرادي آهي، جنهن کي ’سامي – رنگ‘ سڏي سگهجي ٿو ۽ اُن سنڌي شاعريءَ ۾ هڪ نئين روايت کي جنم ڏنو آهي، جيڪا نِجي پِجي ساميءَ جي تخليق ئي آهي.

” هڪ عظيم شاعر جي شعر جو، هڪ خاص گُڻ اهو بہ ٿيندو آهي تہ، سندس شعر، هر طبقي خواهہ هر عمر جي ماڻڪن ۾ مقبول هجي. جهڙيءَ طرح شاهہ جي شعر تي عالمن ۾ بہ بحث هلندا آهن تہ، جهنگ ۾ جهانگي بہ سندس ڪلام جهونگاريندا آهن....اُها ڳالهہ ساميءَ جي ڪلام ۾ نہ آهي... مطلب تہ ساميءَ ۾ عالمي اَپيل ڪانهي. هُو هر ڪنهن دل ۾ پيهي ڪونہ ٿو سگهي. زندگيءَ جي آخرين منزل تي، سندس ڪوتا، ٽُٽل من تي ڇنڊو وجهي سگهي ٿي. اُن مان ساڌو، سنت ۽ جڳياسو لطف وٺي سگهن

ٿا، پر هر ڪو حظ حاصل ڪري نہ ٿو سگهي" (8).

سامي جي شاعريءَ جو ڪجهہ حصو اهڙو بہ آهي، جيڪو يقينًا تمام ٿورو آهي، پر اُهو آرهڙ جي مُند ۾، ڏکڻ جي ٿڌڙي هوا جي جهونڪي جيان فرحت ڏيندڙ، تازگي بخشيندڙ ۽ زندگيءَ سان ڀرپور آهي. سندس اهو ڪلام گهڻو ڪري شاهہ لطيف جي فڪري ۽ فني اثر هيٺ لکيل محسوس ٿئي ٿو، ڇو تہ اُن ۾ نہ رڳو ٻِٽائيءَ جو اسلوب ۽ انداز جهلڪي ٿو، پر ترڪيبون، تشبيهون، استعارا، علامتون ۽ لفظ پڻ 'لطيفي - رنگ' جو ڏس ڏين ٿا.

سامي جي انهن سِلوڪن ۾، نہ فقط زندگيءَ جو حقيقي رنگ مِلي ٿو، پر اُها محبت، درد ۽ دلڪشيءَ جي جذبن ۽ احساسن سان پڻ ٽِمٽار محسوس ٿئي ٿي. اها اُمنگن ۽ اُڌمن جي شاعري آهي. اُن ۾ نہ رڳو شڪارپور جي ٻوليءَ جو مخصوص مِٺاس ۽ رَچاءُ محسوس ٿئي ٿو، پر پنهنجي ماحول ۽ سماج سان مُنسلڪ نج ترڪيبون، تشبيهون ۽ استعارا بہ ملن ٿا، جن کي پَسڻ ۽ پڙهڻ کانپوءِ ساميءَ جو ڳوڙهو ڀڳتي، روڳ، ويراڳ، گيان، اَگيان، اَذيت ۽ اَضطراب وارو رَنگُ، گهڙيءَ کن لاءِ وِسري وڃي ٿو ۽ نيٽن اڳيان زندگيءَ جي جذبن ۽ احساسن سان ڀرپور سندس هھڙا شعرَ تَري اچن ٿا:

آءُ منهنجا سپرين، تو بن جِيءُ جُري،
رَڳان روئي تَڪيون، ٿي لونءَ لونءَ دانهن ڪري،
نيٽن نير نہ نِڪري، رُئن رَت ڀَري،
موهن ٿي مَري، درسن ڪارڻ دوس جي.

....

محبت جي ميدان ۾، عاشقَ رَنگ رَچَنِ،
ٻَوَنِ پَروانَنِ جان، اَڳِيُون عَجيبنِ،
سانگُ نہ وارِنِ سِرَ جو، توڙي مَڇَ مَچنِ،
ماسو ماسُ نہ تَنِ، بِرهہُ جنين جي ٻَگرِي.

(ص503)

اَڳُ نہ ڄاتم ڄاڻ، تہ ڪو ساهُ ٻنهي جو هِڪڙو،
لائي چِت چَريو ڪري، پوءِ ڪَڍي وئين پاڻ،
هاٽي لُنوَ لُنوَ مَنجهہ وَٽاڻ، پائي وينين پانهنجو.

(ص417)

جَنهن ڪي پوري پريتِ، محبوبن جي من ۾،
سو نہ ڪي گهُمي ڏيورا، نہ ڪي گهُمي مَسيتِ،
جاڻي سڀ سنسار جي، ڪوڙي ڳَلِہَتِ ريتِ،
پرينءَ ري پرِتيتِ، ڪنهن تي ڪري ڪينڪي.

(427)

....

نہ ڪو آرُ نہ پارُ، سُپريان جي سِڪَ جو،
سُنوائيءَ بنا سِپَ ڪي، اچي ڪو نہ قَرارُ،
مَڇيءَ جي من وَسي، پاڻي پِران آڌارُ،
سامي سِرجَڻُهارُ، پَلڪَ پَراهون نہ ٿئي.

(ص433)

....

محبت مَستُ ڪري، عاشق چاڙهيا عرشَ تي،
جتي ڏيو تيل ريءَ، اگمَ جوتِ ٻري،
جاڻَ وِڃائي پاڻهنجي، وِينا ڏيانُ ڌَري،
پَلڪَ نہ ٿئي پَري، سامي سُپرينَ ڪَونُ.

(ص509_ 2000ع)

سامي ۽ شيخ اياز: سامي ۽ اياز جو جنم، نہ رڳو ساڳئي شهر شڪارپور ۾ ٿيو آهي، پر اياز جو اَباڻو گهر، ساميءَ جي گهر ڪان سڏَ پنڌ تي هو، انهيءَ نسبت سان سامي هُن جو پاڙيسري بہ هو. اياز، ننڍپڻ کان وٺي پنهنجن وڏڙن، اَمڙ، بابا (جيڪو پڻ ادبي ذوق رکندڙ ۽ ڪتابن جو سُٺو پاڙهو هو)، استادن، ادبي شخصيتن توڙي شهر واسين کان ساميءَ جي زندگي ۽ شاعريءَ بابت يقينًا تمام گهڻو ڪجھ ٻُڌو هو. هُن جيئن ئي شعوري اک کولي ۽ سندس علم ۽ ادب ڏانهن رَغبت پيدا ٿي تہ، نہ فقط شاه ۽ سچل، پر ٻين ڪيترن ئي ڪلاسيڪي ۽ جديد شاعرن جي اڀياس سان گڏ، هُن ساميءَ جي سلوڪن جو پڻ تفصيلي مطالعو ڪيو، جنهن مان هُو ڇڱيءَ حد تائين مرغوب ۽ متاثر ٿيو آهي، انهيءَ جو خود اعتراف ڪندي لکي ٿو:

"شاهہ، سچل ۽ سامي، سنڌ وانگر منهنجي ساهتڪ تاجي پيٽي ۾ اُٽيل آهن. سامي بہ مون لاءِ ايتروئي اهم آهي، جيترو شاهہ ۽ سچل، ڇو تہ تنهي جو نڪتہ نگاهہ ساڳيو آهي، جو ويهين صديءَ ۾ بہ ايتري اهميت رکي ٿو، جيتري پنهنجي دور لاءِ رکندو هو" (9).

اياز جيساميءَ سان عجيب اُنسيت ۽ محبت آهي. هُو هُن جي ڪيترن ئي نُڪتن سان اختلاف بہ ڪري ٿو تہ، سندس شاعريءَ کان متاثر بہ آهي، جنهن جي تشريح ۽ تعريف بہ ڪري ٿو. هُو پنهنجي جيل ڊائريءَ ۾ ساميءَ جي ڪلام جي اردوءَ ۾ ڪيل ترجمي جو حوالو ڏيندي، لکي ٿو، "مون جڏهن پنهنجو ساميءَ جو منظوم ترجمو پڙهيو ۽ جڏهن هُن کي هِي شعر ٻڌايم تہ، هُن [عاليہ امام] جي چپن مان سِيسِرات ٻُڌڻ ۾ آيو:

میں کیسے تجھے سمجھاؤں سکھی، وہ پھولوں کی کوملتا ہے،
میں ایک مہک بن جاتی ہوں، جس وقت سجن گھر آتا ہے۔

مون ساميءَ جي شعر جو ترجمو پورو ڪيو تہ، عاليہ امام پُڇيو تہ، 'ڇا اهو لفظ 'سامي' ۽ هنديءَ جو لفظ 'سوامي' ساڳي ڳالهہ آهن؟'

مون چيو تہ، 'نہ، سامي بہ هنديءَ جو لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ ارفع ۽ اعليٰ (Sublime) آهي. 'سوامي' ٻيو لفظ آهي، جو سنڌيءَ ۾ بہ هنديءَ وانگر ساڳيءَ معنيٰ ۾ مستعمل آهي" (10).

اياز، ساميءَ کي ڀِٽائيءَ وانگر پنهنجو ورثو سمجهي ٿو. هُو پنهنجي ڪلاسيڪي ورثي کي هر صورت ۾ سنڀالڻ جي تلقين ڪرڻ سان گڏ ساميءَ ۽ سندس ڪوتائن جي اهميت بيان ڪندي، پنهنجي هڪ ليک ۾ لکي ٿو:

"سامي اسان جي ادب جو اَتوٽ حصو آهي. هُن کي وِسارڻ جو سبب اهو آهي تہ، اسان انهيءَ ٻوليءَ کي وِساري چُڪا آهيون، جا ساميءَ ڪم آندي آهي. اسان جي نہ رڳو ويدانت جي فلسفي ۾ دلچسپي نہ رهي آهي، پر تصوف ۾ بہ گهٽجي رهي آهي، پر پوءِ بہ سامي اسان جو ائين وِرثو آهي، جيئن ڀِٽائي اسان جو وِرثو آهي. هُن جي هر سِٽَ انهيءَ تاٽيل

ڳمان وانگر آهي، جنهن جي زهہ کي ٿوريءَ وڏيڪ ڇڪَ سان ڳمان ٽُٽي پوندي آهي. هُن جي سِٽن ۾ ردوبدل ڪرڻ مشڪل آهي. هُن ۾، سِٽَ جي پورٽتا (Line Perfection) ايتري آهي، جيتري ڀٽائي ۽ خليفي نبي بخش ۾ آهي. مون تہ هُن کي ڪونہ وِساريو آهي. مون ساميءَ جي انداز ۾ نوان سِلوڪ لِکيا آهن، جن ۾ مون پنهنجي زندگيءَ ۽ ڪائنات جو فلسفو ڏنو آهي ۽ انهن ۾ ساميءَ واري ٻولي آهي، جا مون کي ڏاڍي پياري لڳندي آهي" (11).

اياز پنهنجن ڪتابن، 'ڪپر ٿو ڪن ڪري'۔ (1986ع، ص211 ۔ 221، بيت ۔ 62)، 'جُهڙ نيٽان نہ لهي'۔ (1989ع، ص95 ۔ 119، بيت ۔ 157) ۽ 'هينئڙو ڌاڙهونءَ گل جئن' ۔ (1991ع، ص167 ۔ 196، بيت ۔ 118) ۾، ڪل 337 'نوان سلوڪ ساميءَ جي نالي' لکي، ڪيس نہ رڳو وڏو خراج پيش ڪيو آهي، پر ساڻس ڪجهہ فڪري اختلافن ۽ اتفافن جو اظهار پڻ ڪيو آهي، جيڪو تخليقي ذات ۽ اياز جي فڪري ۽ فني پورتٽا جي لحاظ کان سنڌي شاعريءَ ۾، پنهنجي انفراديت، وقعت ۽ اهميت جو حامل آهي.

اياز جا ساميءَ سان ڪجهہ فڪري اختلاف: شيخ اياز سڀ کان وڌيڪ شاهہ، سچل ۽ ساميءَ کان متاثر رهيو آهي. شاهہ نہ رڳو سندس تن ۽ من ۾ سمايل رهيو آهي، جنهن جي پل پل سار ۽ پچار ڪري ٿو، پر هُن جي تحريرن ۾ سڀ کان وڌيڪ ذڪر ۽ فڪر بہ لطيف جو ملي ٿو. سچل سان بہ هُن جي وڏي اُنسيت ۽ فڪري ويجهڙائي محسوس ٿئي ٿي، پر ساميءَ سان هُن جو اَنوکو سُٻنڌ ۽ رشتو آهي. هُو هُن سان محبوبن جهڙا ماٽا بہ ڪري ٿو تہ، دوستن جهڙيون حُجتون بہ. هُو هُن سان مانيٽي، محبت، راز ۽ نياز جي انداز ۾، بحث ڪندي، پنهنجي ڳالهہ جو ڳُر سمجهائڻ جي ڪوشش بہ ڪري ٿو تہ، ساڻس ڳالهيون ڪندي ۽ اندر اوريندي، ٿورو تُرش ۽ تيز بہ ٿي وڃي ٿو. اياز لکي ٿو: "مون رات خواب ۾ ڏٺو تہ، 'سامي' شڪارپور ۾ هاٿي در اندران ڪنهن جاءِ ۾ ويٺو هو ۽ پَني ٽُڪر تي سِلوڪ لِکي مَٽَ ۾ وجهندو ٿي ويو. مون هُن ڏانهن تعجب ۾ ڏسي چيو، 'سامي، تون اجا تائين اُهي سِلوڪ مَٽَ ۾ پيو ڇُپائين'!

سامي مُرڪي چيو، 'اَڄي تہ مان ئي فقط اُهو سنڌڙيءَ جو شاعر هوس، جو پنهنجو ڪلام مَٽَ ۾ پوُري ڇڏيندو هوس، پر هاڻي مون کي يقين آهي تہ، تون بہ ائين ڪندين'.

مون مُڪَ هَڻي ساميءَ جو مَٽُ ڀَڃي وِڌو ۽ هُن جا سڀ پَنن جا ٽُڪر ڪٽي

چيم، ’سامي! نہ فقط مان پنهنجو ڪلام علي الاعلان پڙهندس، پر تنهنجو بہ!“ (12).

بلاشبہ اياز هر مُشڪل توڙي مصيبت ۾، انيڪ مخالفتن، اَنياءَ، ڏاڍ ۽ آمريتي جبر سان مُنهن مقابل ٿي بہ، نہ فقط پنهنجي شاعريءَ سان ماڻهن جون دِليون ڏڙڪايون ۽ گرمايون، ڏاڍ ۽ جبر جي ڪوٺن ۽ ڪُڙن ۾ ڪنبڻي پيدا ڪئي، پر ساميءَ جي پُوريل مَٿن جو وَکر پڻ ماڻهن سان وَنڊيو ۽ وِرهايو آهي.

> ساميءَ جي شاعريءَ جو حاوي رنگ، ’تَن کي تَسيا ۽ من کي تياڳ ڏئي، خواهشن کي مارڻ ۽ اندر کي اُجارڻ‘ آهي.’مايا جو موهہ‘، ساميءَ جي سِلوڪن جي مِڙني موضوعن ۾، طاقتور چِئجي تہ گهڻي حد تائين درست ٿيندو. هُن جي خيال ۾، مايا جي موهہ ۾ جيڪو جِيوَ مَستان آهي، سو وڏو خود غرض آهي ۽ دنيا جي ڏُبڻ ۾ گَتل آهي، پر جيڪو اَوِديا، جهالت ۽ غفلت کي ڇڏي ٿو، سو ئي ماڳ ماڻي ٿو“ (13).

ساميءَ جي شاعريءَ ۾، هِن مادي دنيا جي رنگن ۽ رونقن، حقيقتن ۽ سچائين کان وڌيڪ خيال، تصور ۽ دل جي دنيا جي ڪيفيتن ۽ اندر جي احساسن جو عڪس ملي ٿو. هيءَ دنيا ۽ اُن جو سارو ڪاروهنوار ڪيس ڪاڪ مَحل جو تِڪساٽُ ۽ نظر جو فريب ٿو ڀاسي. هُن لاءِ ’مايا‘ اڻ هوندي درياهہ وانگر آهي، جنهن ۾ انسان اَجائي فريب جا غوطا کائي رهيو آهي. هُن جي خيال ۾، ’مايا‘ جي موهہ ۽ ڊوهہ ماڻهن کي اَنڌو ڪري ڇڏيو آهي، هُو سواءِ اُن جي، ٻي سموري سُڌِ ۽ ساڃاهہ وِڃائي چُڪا آهن. سندن اندر تي غفلت ۽ گُمراهي جي دز ڄمي وئي آهي. ’مايا‘ جي ڪيپ ۽ خمارن، انهن ۾ اهڙو گهُمنڊ ۽ غُرور پيدا ڪيو آهي، جو هُو ’حق ۽ حقيقت‘ کي ئي وِساري ويٺا آهن. انهن کي گُمراهي ۽ غفلت، جهالت ۽ اَيا ڳ جي ننڊ مان، صرف ’سَتگُرُ‘ ئي جاڳائي ۽ سَنئين راهہ تي آڻي سگهي ٿو ۽ اُن ڪانپوءِ ئي هُو ’پاڻ‘ ۽ پنهنجي ’حقيقت‘ کان باخبر ٿي سگهن ٿا.

مايا ڀُلائي، وِڌو جيءُ ڀَرَمَ ۾،
اَڻ هوندي درياهہ ۾، غوطا نِتُ کائي،
سامي ڏسي ڪينڪي، مُنهن مَڙهيءَ پائي،
سَتِ گُرُ جاڳائي، تہ جاڳي جُڙي پاڻ سان.
(ص15)

مايا ڀُلائي، وِڏو جيءُ ڀَرَمَ ۾،
سامي ڏِسي ڪو نہ ڪو، مُنهن مَڙهيءَ پائي،
جنهن کي اَوِديا ننڊَ مون، سَتِ گُرُ جاڳائي،
سو ويهي وَڃائي، نگارو نِرِباڻ جو.
(ص16)

....

مايا ڀُلايو، سامي جوڙي جيءَ کي،
نانگُ ڏسي نوڙيءَ ۾، ڏورڻ ڏهڪايو،
ڳَٽيءَ ليکي دُکَ جي، سَنسي منجهہ آيو،
سَتِ گُرَ سمجهايو، تَڏِي سمجهي سُرِ جِيهو پاڻ ۾.
(ص17)

....

ڪئي خلق اَنڌي مايا موهہ مَمَتَ سان،
مِرِگَ تِرشنا جي جَلَ ۾ وڃي سڀ وَهَندي،
وِرلي ڪنهن گُرمُکُ لَڌي ڪِرپا ساڻ ڪَنڌي،
ٻانيڻ جنهن ٻَنڌي، پنج ئي ڪيا وِسِ پانهنجي.
(ص20) ـ (ساميءَ جا سلوڪ ـ ناگراڻي، 2000ع)

ساميءَ سان شيخ اياز جو اختلاف بہ انهيءَ نُڪتي ’مايا جي موهہ‘ تي آهي. ساميءَ وٽ دنيا جي هر موهيندڙ ۽ پاڻ ڏانهن مائل ڪندڙ شيءِ ’مايا‘ آهي، ڌن، دولت، موهہ، محبت، مطلب تہ زندگيءَ جي هر اُها چيز، جيڪا ماڻهوءَ ۾ خواهش، سَڌَ ۽ اِڇا (جنهن کي سامي نفساني خواهش ڪوٺي ٿو) پيدا ڪري ٿي، تنهن کي هُو ’مايا‘ سان تعبير ڪري ٿو ۽ سندس خيال موجب اُن ڪان مُنهن موڙي ئي ماڻهو نہ رُڳو مُڪتي ماڻي سگهي ٿو، پر ’مايا‘ کي تياڳي ئي ماڻهو پنهنجو ’پاڻ‘ ۽ پنهنجي ’مالڪِ حقيقي‘ کي حاصل ڪري سگهي ٿو.

جڏهن تہ اياز، اُن جي برعڪس نہ رڳو دنيا کي پنهنجي اک سان ڏٺو ۽ پسيو، پر اُن جي مامرن ۽ مسئلن، حقيقتن ۽ حُسناڪين کي پنهنجي فهم، ادراڪ، احساس، دل ۽ دماغ سان پرکڻ، محسوس ڪرڻ ۽ ماڻڻ ڪانپوءِ، اُن کي پنهنجي انداز سان اظهاري ڀرپور نمونيءَ سان پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

ساراهيان سنسار، سَچو آ جو سونهن ۾،
جنهن جو اَنت نہ آدِ آ، جنهن جو آرُ نہ پارُ،
جنهن ۾ ٿو جِنسارُ، مَري روز اَمر ٿِئي.

....

هِي جا آدِ ـ اَسونهن ۾، سِرجي پَئي سونهن،
ڪنهن جي نانهہ وِروُنهَن، پُورَنُ آهي پاڻ ۾.

....

چِترَ، ڪوتا، مُورتيون، سارا ماڻهوءَ ماڳَ،
وَڻَ، ٽَڻَ، ٻُوٽا، ٻاريون، سَڀ ۾ ڪائي آڳَ،
ڪيڏي جاڳَ اَجاڳَ! ڪيڏي جاڻَ اَجاڻَ ۾!

(ڪپر ٿو ڪُن ڪري، 1986ع، ص219)

شيخ اياز تي مختلف دورن ۾، مختلف نظرين ۽ لاڙن جا اثر رهيا آهن. مثلاً رومانيت، قوم پرستي، حُب الوطني، ترقي پسندي، مزاحمت، انقلاب، انسان دوستي، تصوف ۽ ماديت پسنديءَ جا پڻ اثر رهيا آهن. ماديت واد مفڪرن جي نظر ۾، هيءَ ڪائنات، اُن جي سونهن، سُندرتا ۽ اَنسان جو عمل، پورهيو ۽ سندس فطري حُسن ۽ جمال ئي سچ آهي. جيڪو ڪجهہ آهي، 'دنيا' ۾ ئي آهي. هيءَ دنيا ئي سڀ ڪجهہ آهي، باقي سڀ خيال جو اختراع ۽ تصور جو طلسم آهي. اياز اُن خيال جو رهيو آهي تہ هي سمورو سنسار فطرت جو هڪ لازوال ڪرشمو آهي. جهڙيءَ ريت هيءَ ڪائنات اسراري آهي، اهڙيءَ ريت ماڻهوءَ جو وجود خود هڪ وڏو معمو آهي. اُن جي سوچ ۽ سُرت رازن ۽ رمزن جو پريل پنڊار آهي. اياز، ڪائنات ۽ انسان جي حوالي سان مذهبي نڪتہ نظر جي پيٽ ۾ روحاني، اسراري ۽ سائنس جي پيش ڪيل نظرين کان وڏيڪ مرغوب ۽ متاثر رهيو آهي، انهيءَ ڪري ئي چيو اٿس تہ:

هِتي آ، هِن جاءِ، سڀ ڪجهہ آ هِن لوڪ ۾،
پَرمَتڙيا، پَرلوڪَ لئہ، وَهي ڪانہ وِجاءِ،
لَنئُہ اُنهيءَ سان لاءِ، جُوٺ نہ آهي جِندڙي.

(ص217)

سامي! هِن ڪان ڪو وڏو، ناهي اَنتر گِيانُ،
ٻِنا ڪنهن ڀِڳوان جي، اُتم آ اِنسانُ،
ماڻهو آهہ مَهانُ، پنهنجو ڀڳوَن پاڻ آ.
(ص218)

....

سامي! هِي سنسارُ آ گوالي ٻِن گوڪَلُ،
پنهنجيءَ مَڏُرَ تانَ ۾، جهومي ٿو جَلُ ٿَلُ،
جَمنا ساري جَلُ، ڪوهہُ تَڪين ٿو ڪَنڌيون

....

سامي! هِن سنسارَ ۾، تارِ نہ آهي تَرُ،
هِن جو اَنتُ نہ آدِ آ، ڪِٿي ناهِ ڪَپَرُ،
ائين آهہ اَمَرُ، سِرجي پنهنجي پاڻَ ۾

....

جُڙيو هي جنسارُ، آهي پنهنجي پاڻَ مان،
ڪُهہ ڄاڻان ڪنهن ٻُجهہ مان، ڪِڙيو ڪِڙڻَهارُ!
پاڻَ منجهان پولارُ، اُپريو ڪنول گُلَ وانگيان.
(ڪپر ٿو ڪُن ڪري، 1986ع، ص220)

....

سپني ۾ سنسارَ سپ رَچنا رَچائِي،
سپنو ٿُنهنجيءَ ڄاڳ ڪان، ڪيئن ٻُرو ڀائِي؟
ڄاڳَ تہ اَڄائي، ’آنهہ‘ سَمائِي ’نانهہ‘ ۾!

....

ٻُگهلا ٻُوٽائي، سامي! منهنجي شهر ڄا،
اِن ۾ ڪهڙو هرج آ، مَڃان ٿو ڀائي،
رَچنا رَچائِي، سپني سپُ سنسارَ ۾.
(جُهڙ نيٽان نہ لهي، 1989ع، ص117)

"اياز پنهنجي شاعريءَ وسيلي نئين فڪر سان، سنڌي سماج کي ڏوڙيو ۽ ماضيءَ جي ڪيتري ورثي کي رَدِ يا باطل قرار ڪيو. اياز جي 'ڪپر ٿو ڪُن ڪري' واري شاعري، ترديد ۽ اِنڪار واري شاعري آهي. اُن دور ۾، هُن لطيف سائينءَ جي ڪيترن تصورن کي نہ مَڃيو. ساميءَ جي ڪيترن نڪتن جي نفي ڪئي ۽ مذهب کي روايتي انداز ۾ مَڃڻ کان اِنڪار ڪيو. اُن دور ۾ ئي اياز پاڻ کي لامذهب صوفي بہ سَڏيو ۽ سچل واري لهجي ۾، 'ڪافر مومن ناهيان وو، ڪافر مومن ناهيان' جهڙي شاعري بہ ڪئي. انڪار جي ان دور واري هُن جي شاعريءَ ۾، اِقرار ۽ نفيءَ ۾ اثبات ٿيندو، ائين ٿا محسوس ٿين، جيئن لطيف سائينءَ کي پنهنجي پنهونءَ جو پرتوو 'جُهڙ ۾ جهالا' ڏيندو محسوس ٿيو هو. ڏٺو وڃي تہ اياز جي سموري شاعري، انڪار کان اقرار ۽ نفيءَ کان اثبات ڏانهن سفر جي شاعري آهي ۽ لطيف جي آديسيءَ جو 'نانهن ۾ ناٿ' کي ڳولهي لهڻ جي سفر جو سفرنامو آهي. شايد اقرار جي سفر جي شروعات انڪار سان ٿيندي آهي" (14).

سامي ويدانتي هو ۽ ويدانتي تصور ۽ روحانيت ۾ اعتقاد رکندڙ هوندا آهن. ساميءَ جي فڪر ۽ شاعريءَ تي، 'اَوديا، مايا جي موهہ ۽ من جي اِڇائن کي نِندڻ ۽ ساڌن، پَڳتن ۽ سَنتن جي صُحبت ۽ سِڪ کي اَپنائڻ جا خيال' وڌيڪ حاوي آهن. هُو گُرن ۽ ساڌُن تي اعتماد ڪري، ڪين ئي پنهنجي آنند ۽ نجات جو ذريعو تصور ڪري ٿو. هُن جي خيال ۾، آنند رڳو 'پائڻ' ۾ نہ، پر 'پائڻ جي پياس ۾ رهڻ' ۾ آهي. سامي 'نند' بجاءِ 'جاڳ' کي جياپي جي سونهن ۽ جاڳ سان ئي 'جانب' کي پَسڻ ۽ پُرجهڻ جي ڳالهہ ڪري ٿو. هُن لاءِ 'جاڻ' هڪ ڄار آهي، جنهن ۾ من جي پکيءَ کي قيد نہ ڪرڻ گهرجي، پر 'وجدان' جي راهہ اَپنائي، لونءَ لونءَ ۾ سجڻ جي سِڪَ کي سمائڻ گهرجي، ڇو تہ اُن سان ئي 'سپرين' جي رنگ ۾ 'پاڻ' رڱي سگهجي ٿو.

جن جو مُنهن محبوب ڏي، سي اُورار نہ پارِ،
ڏِٺي تَن جو تَڪيو، جِتي ٻيڙي نہ ٻارِ،
لُڙ لهريون، تِکَ تارِ، تَنِ نظر نہ آيون نينهن ريءَ.

(سامي جا سلوڪ، 2000ع، ناگراٽي، ص417)

جڏهن تہ اياز، هِن ساري سنسار ۾، انسان کي نہ فقط سڀ کان اُتم ۽ اعلىٰ سمجهي ٿو، پر اُن کي پنهنجي عمل ۽ ڪردار سان هِن دنيا جي ڪايا پلٽ جو ڪارڻي قرار ڏئي ٿو، انهيءَ ڪري اياز، ساميءَ جي شاعرانہ ذات ۽ ڏات کان متاثر هوندي بہ، سندس فڪر ۽ سوچ جي ڪجهہ نڪتن سان نہ رڳو اصولي ۽ فڪري اختلاف ڪري ٿو، پر ساميءَ سان اُنهن جو کُلئي نموني، بيباڪ ۽ ڪٽي تلخ لهجي ۾، هِن ريت اظهار بہ ڪري ٿو:

مُنهن مَڙهيءَ پائي، اوندهہ ٿاڦوڙا هَڻين،
توکي ٻُلائي، وِڏو جُوتيءَ وِديا.

....

سامي! مايا موهہ سان، ڪجي ڪوهہُ پيارُ؟
ٻيو ڪجهہ رَکُ آ، سڀ ڪجهہ آ سنسارُ،
ڪيڏو اَتياچارُ، تنهنجو پنهنجي پاڻَ تي؟
(ص96)

....

سامي، جا شمشانَ ۾، سَڙي ٿي ديهي،
توکي اُن جيهي، مُور نہ مِلندي جِندڙي.
(ص97)

....

ڇا ساري سنسارَ ۾، آهي مَڙيءَ ڏوُپ؟
ڇا سچُ روپُ اَنوپُ، ناهي ڪوئي ’نانهہَ‘ ۾؟

....

اونده ۾ اسرار لئہ، وينو واجهائي،
مُنهن مَڙهيءَ پائي، سامي ڏسي ڪينڪي.

....

آخر مايا موهہَ ۾، ڇا ناهي سامي!
آيون گل گلاب تي، مَڪيون اُڏامي،
ماڪي مُدامي موهي تن جو هينئڙو.

....

ڪيڏو ڪالهہ مُنجهائيو، مون کي موتئي اَنت،
ساري رات بَسنت، آندا ڦولَ ڦُلارَ ۾.

(ص98)

....

سامي! اوشا، راتڙي، ٻئي من موهينِ،
هِن ساري سنسار کي ڪيڏي شويا ڏينِ!
پر جي سي ناهينِ، ڇاهي تنهنجيءَ 'نانهہ' ۾؟

(ص99)

....

مايا ڏِيوالي؟ سامي! تون ڇا ٿو چَئين؟
لَکين گُلَ رَابِيلَ جا، توڪان سوالي،
اَڪُٺُ نِڪتَ اُپَ ۾، خالُ نہ ڪو خالي،
مَٽُ سان مَتوالي، هر شِيءِ هِن سَنسار جي.

(جُهڙ نيٽان نہ لهي، 1989ع، ص111)

شيخ اياز پنهنجي دور ۾، مُلن، پنڊتن، پيرن، مُرشدن ۽ پادرين جو جيڪو ڪردار ڏٺو، مذهب ۽ ڌرم جي نالي ۾، نفرتن، فرقي پرستي، تعصب، بغض، ڪيني جو ٻجُ ڇَٽيندي، ڪدورتون پکيڙيندي، ۽ انسان جي خون سان هوليون کيڏندي ڏٺو. هُن سندن جيڪي مَڪاريون، ڍونگ، ڪوڙي اداڪاريءَ سان اَبوجهہ، مسڪين ۽ بي واهي ماڻهن کي لُٽيندي، ڦُريندي، سندن استحصال ڪندي، پنهنجو پيٽ پريندي ۽ مال ميڙيندي ڀَسيو، انهيءَ عمل کيس نہ رڳو باغي بڻايو، پر سندن پرڪارن ۽ ڪَرتوتن کي عام اڳيان عيان ۽ پَڌرو ڪرڻ جو منجهس ساهس، عزم ۽ حوصلو پڻ پيدا ڪيو، انڪري ئي ساميءَ سان مخاطب ٿي، هُو انهن گُرن، پيرن ۽ پِنڊتن، جيڪي خود پئسي

جا پوڄاري، دين، ڌرم جا واپاري ۽ انسان جي خوشي ۽ خوشحاليءَ جا ويري آهن، تن بابت پنهنجا ويچار هِن ريت اوري ٿو:

سَتِ گُرَ سارا ڪوڙ جون، پَٽيون پڙهائن،
ڇَمڙا اوندهِ ۾ جِئين پَرڙا ڦَڙڪائن،
وَجيو مَنُ لائن، نِيٺ نِدوريءَ 'نانڪ' سان.

....

مايا سارو سچُ آ، مايا نہ ڌوتي،
اَنڌا اَڌوتي، جوٺ چَوَنِ ٿا سچَ کي.

....

سارا وِيدَ پُرانَ، تاجي پيٽو ڪوڙ جو،
جندُ ڇَڏائن ڪوڙَ ڪان، ڪي ڪي مُڙس مَهانَ،
جن جِي ڪُٽي ٽانَ، سامي هِن سنسار تي.
(ص97)

....

سامي کهڙي سچ کي، وينو تون ڳولين؟
مان بہ تہ ٻُڌان 'نانڪ' ۾، ڇا ٿو تون ڦولين؟
ڇاڇَر ڇاڇولين، اونهي کي پُٺ تي ڇڏي!

....

هِڪڙو ئي اَشلوڪُ روز وِجهين ٿو مَٿَ ۾،
آءٌ ڪيان ٿو اُن ۾ ٻُوڙا! تو لئہ ٻوڪُ،
ناهي سڳر ٿوڪُ، ڪوئي تنهنجي 'نانڪ' ۾.

....

ڪاڏهِ ڳُڙ جائِي، مُشڪين ڪُشڪين ڪينَ ٿو!
ڇَڪي ڇيٽُ ڪَري ڏٿو، مون بہ تہ سودائي!
ڪندُ رُڳو ڪائي، دُلبا ڏٺئي ديس کي.

سامي مون سنسار جو، تو ڪان وَڏ سوداءُ،
سچُ اُهو ئي آ رڳو، ليڪن منهنجا ياءُ،
ٻيو سڀ ڪُوڙ سَٽاءُ، ڪجهه بہ نہ آهي ’ناهہ‘ ۾.

(جُهڙ نيٽان نہ لهي، 1989ع، ص118)

شيخ اياز ’مايا‘ بابت ساميءَ سان بحث مباحثا ڪندي، ڪيس دليل ڏيندي، سمجهائيندي، پنهنجو نُڪتہ نظر بيان ڪندي چوي ٿو تہ: ’هيءَ دنيا، جنهن کي تون چارُ ۽ بيڪار ٿو ڀانئين، سا تہ سراسر سونهن جو ساگر آهي. تنهنجي لاءِ هي سارو جهان جيڪڏهن مايا آهي، تہ پوءِ هيءَ پنهنجي ڪويتا، گل تي ماڪ جا قطرا، پيار جا زندگي بخشيندڙ پل، هي چنڊ، ستارا، آڪاش ۾ گهنگهور گهٽائون ۽ تنهنجي هيءَ گيتا، ويد، پران ۽ شاستر ڇا آهن؟ هي سُندر سَنسار ۽ اُن جون حُسناڪيون تہ هڪ ڪويءَ لاءِ جياپي جو سامان هونديون آهن، انهن ۾ ئي تہ هڪ سِرجڻهار جو سڪون ۽ آنند هوندو آهي، انهن کي ڇڏي ۽ تياڳي، ڇا حاصل ڪري سگهبو! هيءَ ڪائنات ۽ اُن جو حُسن ۽ جمال ئي تہ خود خدا ۽ اُن جي مظهر جو جلوو آهن!‘.

سامي! تو بہ نہ سمجهيو، ڇا آهي سنسارُ!
مايا ڏوتي ناهہ ڙي، مايا ناهي ڇارُ،
مايا اَپرمپارُ، سدا سِرجي سونهن ۾،

....

سڀ ڪجهہ آ آڪارَ ۾، ڪجهہ بہ نہ نِراَڪارُ،
اَنڌو اوندهہ ۾ ڏسي، اَنوکو اِسرارُ،
ڳُڻَ سِتارا اُڀَ ۾، نِرگُڻُ اَنڌوڪارُ،
مايا ناهي ڇارُ، مايا ساگر سونهن جو.

....

هِي جو ساگر سونهن جو، اِنهيءَ کان اِنڪارُ!
سامي، پنهنجي سوچ تي، تون ئي پنهنجو ڇارُ،
سچو آ سنسارُ، جوتِ سندءِ ئي جيءَ ۾.

(ڪپر ٿو ڪن ڪري، 1986ع، ص209)

سامي، مايا آهہ جي، پنهنجي ڪويتا،
پوءِ ڇاهي گيتا، اُن جي لاءِ ڇا ٿو چوين؟
(ص105)

....

سامي 'مايا' ڪئن اِهي، ماڪ ڦِنا رابيلَ،
آيا جيڪي هيلَ، منهنجي ڪوتا ۾ ڳهي؟
(جُهڙ نيٽان نہ لهي، 1989ع، ص107)

اياز زندگيءَ جي حُسناڪيءَ ۽ حقيقت کي 'ڦِلَ' ۽ 'ڦَهرَ' سمجهي ٿو. هوُ 'جِندڙيءَ' کي مُدامي نہ، پر 'گُلَ' وانگر خوبصورت ۽ خوشبودار تصور ڪري ٿو، جنهن جي معنويت، 'دائميت' ۾ نہ، پر 'فنائيت' ۾ آهي، ڇو تہ اُها 'فنا' ئي اُن کي 'بقا' بخشيندي آهي. هُو بي سود 'بقائيت' بدران 'گل ۽ ڦوپٽ' جهڙي جيون جو قائل آهي، تڏهن ئي تہ سامي سان مخاطب ٿي ڪيس چوي ٿو تہ:

سامي مُدامي، آهي ڪهڙي جِندڙي؟
وَتِ وجي ڪامِي، وِسائي هَر ڏيئڙو.

....

ڇا لئہ جيئڻ ٿو گُهرين، سامي مُدامي؟
ڇو نہ ٿئين عامي، تون جئن گلُ گُلابَ جو.

....

خوشبو گلُ گلابَ جو، ڏيئي ڇَٽي ٿو،
ڪيڏو وَٽي ٿو، چار ڏهاڙا چُٽڪِڙو.

....

پٿر ڪان بہ پري ٿئين، سامي پو ڇاهين،
جي تون نہ ناهين، پٿر مان ڪا مورتي.
(جُهڙ نيٽان نہ لهي، 1989ع، ص111)

اياز، ساميءَ کي هِن سَنسار جي حُسن ۽ جمال، فطرت جي مظهرن ۽ منظرن جي جوت ۽ جاذبيت، انسان جي سونهن ۽ سُندرتائن جي جهلڪ پَسائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو ۽ ڪيس چوي ٿو تہ: ’جيڪڏهن تون هِن حسين دنيا جي فطري نظارن ۽ انسان جي موهہ ۽ محبت جي امرت مان فقط هڪ سُرڪَ ئي سُرڪين تہ، تو ڪان اُهي گوشہ نشيني ۽ تياڳ جون سموريون ڳالهيون وِسري ويندِيون، ڇو تہ، اصلي سرڳ، انسان جي ’محبت‘ ئي آهي:

سامي! هي ويراڳ جون، ڳالهيون نہ ڳائين،
ڪنهن جي ڇوٽي پيار مان، مُنهن جي لڳائين،
ٻانهون وِجهي ٻَڪَ ۾، ياڪرُ تنهن پائين،
سورڳَ سمائين، جيڪر پنهنجي جند ۾.
(ص99)

....

سامي هيءُ جهانُ، مايا سان ئي موهڻو،
سانيڪي ۾ سچ جو، پاڻيءَ ۾ اشنانُ،
اِن ڪان وَڏِ مَهانُ، مُڪتي ڪا اِنسان جي؟
(ص114)

....

جيءُ اِئين، جئن هر گهڙيءَ ٿئي گُلن ـ هارُ،
جيئڻُ نہ جَنجارُ، سامي جي ساجاهئين.
(جُهڙ نيٽان نہ لهي، 1989ع، ص102)

....

مايا ناهي ڇَلُ، جي سمجهين سنسار کي،
ڏس تون ڪنهن جي پيار ۾، ڇت ڪري ڇَنڇَلُ،
پُورنُ هر هڪُ پَلُ، لڳَندُءِ پنهنجي پاڻ ۾.
(ص210)

جَلَ مَندر جٿئن جندڙي، ڏيئا ڏيئا پيارُ،
ويراڳي ويراڳ ۾، اَهڙو ڪِٿِ اِسرارُ،
اونده انڌوڪارُ، تياڳي تنهنجي تياڳ ۾.

(ڪپر ٿو ڪن ڪري، 1986ع، ص212)

شيخ اياز، ساميءَ کي اَرپيل پنهنجن بيتن ۾، جن کي هُو ’نوان سلوڪ‘ ٿو سَڏي، نه رڳو ساميءَ سان فڪري ڪچهريون ڪيون آهن، ساڻس اندر جا راز ۽ نياز اوريا آهن، نفسياتي مونجهارن، ويساهن، اَويساهن ۽ ويساهه ـ گهاتين جا انيڪ سور سَليا آهن، پر پنهنجي جنم ـ ڀومي ۽ پريم ـ ڀوميءَ شڪارپور جون ڪيئي سُهاٽيون ۽ سُندر ساروٽيون پڻ ساريون آهن:

سامي! هاٽيءَ درُ، اڄ تائين توسان هُري،
تنهنجو منهنجو گهرُ، آهي ٿوري پَندَ تي.

....

ٻيگاريءَ جي گهاٽ وٽ، واياٽيون ٽُڙڳن،
ڇا ڇا منهنجي من، آيا گل گلاب جا.

....

هو جو شاهي باغ ۾، ڳرني جو ڦُلاءُ،
واسي آيو واءُ، جنهن کي ڪنهن جي واس ۾!

....

پائي لِيمون مِيٺَ ۾، ڪلهه ڪنهن چوياريءَ،
پرسان ٻيگاريءَ، ٻَڙَ جون لامون لوڏيون.

(جُهڙ نيٽان نه لهي، 1989ع، ص100)

ساميءَ سان اياز جو اتفاق: شيخ اياز جي ساميءَ سان عجيب شاعراڻي سنگت ۽ صحبت آهي، نينهن جو نرالو ناتو ۽ رشتو آهي. هُو ساميءَ سان سخت اختلاف ڪندي، سندس ڪيترن ئي نُڪتن تي اعتراض به واري ٿو ته، ڪيترين ڳالهين تي ساڻس سهمت ٿيندي، ڪيس پنهنجي وجود جو اَٽوٽ حصو به قبول ڪري ٿو. هُو ساميءَ کي پنهنجو ’ويري‘ به سَڏي ٿو ته، ’واهرو‘ به، ۽ اُهو پڻ دل جي حضور ۽ پنهنجي پوري شعوري

سچائيءَ سان اعتراف بہ ڪري ٿو تہ، 'ڪيترن ئي مشڪل موقعن تي، جڏهن هو احساساتي طور ڀَڄي، ٽُٽي ۽ ٿَڪجي، آجپي ۽ اُتساهہ جون واٽون وِڃائي ويٺو آهي، تڏهن 'ساميءَ' ئي ڪيس آٿت جي آڪسيجن فراهم ڪئي ۽ پناهہ جو پاند آڇيو آهي. هُو لکي ٿو:

> "هُو (سامي) منهنجي شخصيت جو هڪ پُراسرار حصو ٿي رهيو آهي. جڏهن بہ ماحول مون کان ڏاڍو ٿي ويندو آهي، مان ساميءَ کان سام گُهرندو آهيان. هونءَ منهنجو ساميءَ سان سدائين جهيڙو هوندو آهي ۽ مان هن جي ويدانت کان لهرائيندو آهيان. اڄ جڏهن مان موت جي مُنهن ۾ پهچي چڪو آهيان، سامي وري مون کي پناهہ جو پاند آڇي رهيو آهي. ڇا، مان هِن ويدانتيءَ مان جان ڇڏائي سگهندس؟ ڇا مان اڪيلو بي پُو موت جي اکين ۾ گُهوري نہ ٿو سگهان؟ هو ڪيڏا نہ تِرڪڻ جهڙا تَڙَ ڏَسي رهيو آهي! ڇا، مان سِڌو ڇَلانگ ڏيئي، چولين جي پاڪُر ۾ وڃي نہ ٿو سگهان؟ اڄ 'ساميءَ' سان منهنجو پويون جهيڙو آهي، يا تہ مان هميشہ لاءِ هُن جي آڻ مڃيندس يا هُن کي پاڻ مان تَڙي ڪيندس، پر ڇا اسان ٻئي نَهي نہ ٿا سگهون؟ ڇا اسان ۾ ايڏو مَتڀيد آهي؟ ڇا، ويدانتي، ناستڪ جو نَهنو نانءُ نہ آهي؟ "(15).

جي تون شاهہ لطيف جو، سامي تنهنجو پاءُ،
ساميءَ سان سرچاءُ، ناممڪن ناهي پرين!

(اَڪن نيرا ڦُليا، 1988ع، ص61)

شيخ اياز، ساميءَ سان پوئين جهيڙي ۾، 'هار ۽ جيت' جي وهنوار ۾ نہ رڳو ساڻس ڪيترن نُڪتن تي متفق نظر اچي ٿو، پر هوڏ جا سڀئي هٿيار ڦِٽا ڪري، 'روح جي ابديت' ۾ اعتبار جو اقرار ڪندي، چوي ٿو تہ: "مون جڏهن ساميءَ جي نالي سِلوڪ لِکيا هئا، تڏهن منهنجي اُها ڪيفيت هئي، پر هاڻي تہ مان روح جي اَبديت ۾ اعتبار ڪريان ٿو ۽ ساڳيو ماڻهو نہ رهيو آهيان. اها ٻي ڳالهہ آهي تہ، مان سدائين مَحوِيَت جي عالمَ ۾ رهيو آهيان..... استغراق جي ڪيفيت، جنهن ۾ ماڻهو پنهنجي وجود کي وِساري

ٿو چڙي، ڪافي سالن کان شاعريءَ مون تي اِها ڪيفيت طاري ڪئي آهي" (16).

شاهه، سچل ۽ سامي نه رڳو هميشه اياز جي اتساهه جو ذريعو رهيا آهن، پر رهبري ۽ رهنمائيءَ جو سرچشمو پڻ. شيخ اياز پوين ڏينهن ۾، وقت جي ستم ظريفي، عُمرِ جي لهندڙ سج، بي انتها تنهائي، اڪيلائي، پنهنجن جي وَرتاءَ ۽ دوستن جي دشمنن جهڙن رَوين سبب نه رڳو گهڻو ڏُکايل هو، پر فڪري ۽ احساساتي طرح به بدلجي چڪو هو. هُن ۾ نه فقط اُها 'عُقاب' واري اُڏام ۽ 'شينهن' جي گجگوڙ نه رهي هئي، جيڪا وقت جي آقائن جي ڀاري بُرجن کي لوڏي، ڪوٽن کي ڪِيرائي ۽ زنجيرن کي ٻِگهاري ڇڏيندي هئي. هُو عملي ۽ احساساتي طرح 'موج ڀرئي مهراڻ ۽ سرڪش سمونڊ' مان، بدلجي، سانتيڪو 'سنڌو' بڻجي چڪو هو. هُن کي دوستن ۽ 'دنيا' 'پُوري ۽ جُهوري' وڌو هو. تڏهن ئي ته ساميءَ سان 'سور' سَليندي، چوي ٿو:

"اي سامي! مان پنهنجي هر سنگتي ساٿيءَ مان بيزار ٿي پيو آهيان،
مون کي پنهنجي هيڪلائيءَ ۾ وڻي هَلُ!
اي سامي! مون کي ڪنهن به ڏُکَ سُکَ کان سواءِ،
رڳو انهيءَ اَمٽ اَنيوَ سان وَٺي هَلُ ته،
سڀ ڪجهه سپنو آهي.
اي سامي! تو سچ چيو آهي ته،
'ماڻهوءَ جو سرير رُڳو پاپُ آهي'،
مان ڪنهن به لَڄَ ڪانسواءِ وڃي رهيو آهيان،
تنهنجي بنواس ۾ وڃي رهيو آهيان" (17).

اياز پنهنجي شعري مجموعي، 'اُڀر چنڊَ پَسُ پرين' جي مهاڳ ۾، پنهنجي انهيءَ سوچ جي بدلاءَ جي حوالي سان لکي ٿو ته:

"منهنجو سارو روحاني تجسس ۽ماديت جي قطعيت کان انڪارَ، سنڌ ۽ پوري انسان ذات جي ڏُکي عوام سان منهنجي محبت ۽ اُن جي حمايت ۾ رَتيءَ ڀر ڦيرو نه آندو آهي .... دراصل موت جي ناقابلِ فرار حقيقت، مون لاءِ پُسيون ۽ پيرون، پوريون، پاٽيارين ۽ پهنواريون سڀ وڏيڪ پُراسرار ۽ بي معنيٰ بڻائي ڇڏيون آهن.... منهنجي شاعريءَ ۾ غيب ۽ حضور واري

كيفيت رهي آهي. مان ڪڏهن پاڻ کان غائب آهيان ۽ ڪنهن ازلي حقيقت اڳيان حاضر آهيان ۽ ڪڏهن اُن اَزلي حقيقت کان غائب آهيان ۽ پاڻ اڳيان حاضر آهيان" (18).

شيخ اياز سڄي عمر ڪنهن ٻئي جي چوڻ تي هلڻ بدران هميشہ پنهنجي دل جي دَڳَ تي هَليو، انهيءَ ڪري هُن جو نہ صرف ’نَفيءَ‘ وارو دور تخليقي دلچسپين ۽ مزاحمتي حُسناڪين سان معمور آهي، پر سندس ’نفيءَ کان اثبات‘ واري مسافت پڻ پنهنجي طور نرالي ۽ منفرد آهي، ڇو تہ وٽس ’ندامت‘ بدران ’اعتراف ۽ قبوليت‘ آهي. هُو پنهنجي هر ’ڏوهہ‘ ۽ ’ثواب‘ جو انتخاب بہ پاڻ ئي ڪري ٿو ۽ اُن جو اعتراف بہ. ساميءَ سان انيڪ نُڪتن تي اختلافن باوجود سندس ڳالهين ڪي هِنئين سان هَنڍائڻ ۽ زندگيءَ جي تلخ عملي تجربن حاصل ٿيڻ کانپوءِ بنا ڪنهن جهجهڪ جي، ساميءَ سان نہ رڳو ڪيترن نُڪتن تي سهمت نظر اچي ٿو، پر سندس ’مايا‘ سان متفق ٿيندي، پنهنجا ويچار ۽ احساس هِن ريت اوري ٿو:

صُبح هُجي يا راتِ،
مايا ڏائڻ!
ڏند اُنهيءَ جا، وَڄّ هُيا جڻ واتِ،
مايا ڏائڻ!
تانگر ڇيو ٿي، پرهہ ڦُٽي پرڀاتِ،
مايا ڏائڻ!
تو وانگر هئي، ساميءَ ساڳي ذاتِ،
مايا ڏائڻ!
پاسو وَٺُ تون، گَهتِ گَهتِ اُن جي گهاتِ،
مايا ڏائڻ!

(ڇوليون ٻوليون سمنڊ جون، 1993ع، ص192)

شيخ اياز جا ڪيس صوفي لاڪوفي ۽ ويدانتي شاعر ساميءَ سان اُهي ’اختلاف‘ ۽ اتفاق ئي ساميءَ سان محبت جي رشتي ۾ وڌيڪ سَلهاڙن ٿا ۽ هُو پوئين دور ۾ پنهنجي احساساتي پناهہ، ساميءَ جي فڪر ۽ فلسفي ۾ ڳولڻ جي ڳالهہ ڪري ٿو. اياز، ساميءَ جي شاعريءَ جي اُتساهہ آڇڻ ۽ منجهس جيءَ ۾ وَر وَر جِيئارڻ، ۽ نئين جوت جلائڻ لاءِ

نہ رڳو هُن جا ٿورا مَڃي ٿو، پر سندس آسائتي هجڻ جو احساس پڻ اظهاري ٿو:

ٽُلسيءَ پرسان ساميا! ڏيئو ٿو ٻارين،
وَر وَر جيئارين، مون ۾ کھڙيءَ جوت کي؟

....

واهوندي جي واءُ ۾، سامي چنڊُ لُڏِي،
ويندو نيٺ ٻُڏِي، جونجھڪڙي ۾ جيٺ جي!

(ص110)

....

جي تو ڪوٺيو 'ڏَنَ' کي، مايا اي سامي!
پوءِ تہ ڪا خامي ناهي، تنهنجي سوچَ ۾.

(ص105)

....

سامي مون ڳولي لڌو، اَنڀيءَ آدِي گَهرُ،
ٻوٽي نہ ٿو ٻوٽجي ڪڏهن سورڳ دَرُ،
آهيان آءٌ اَمَرُ، معنيٰ ڇاهي موت جي؟

(جُهڙ نيٽان نہ لهي، 1989ع، ص112)

حقيقت ۾، اياز جا 'ساميءَ' جي نالي منسوب ٿيل هي سلوڪ، ساميءَ کي هڪ وڏو خراج ۽ عقيدت جو اظهار تہ آهن ئي آهن، پر اُن سان گڏوگڏ، "صدين کان ڇانيل مذهبي سوچ جي عيوض، اسان کي فڪر جي نئين ۽ بي خوف دنيا سان روشناس پڻ ڪن ٿا" (19).

شيخ اياز جو ساميءَ جي حوالي سان ڪيل هي فڪري ۽ تخليقي بحث، هر لحاظ کان اَملهہ، پر انتهائي افادي ۽ احساساتي آهي، جنهن مان مختلف مڪتبہ فڪر جا ماڻهو پنهنجي طلب جي پياس آسانيءَ سان پوري ڪري سگهن ٿا.

اياز جو ساميءَ کي اَرپيل هي 'بيت ـ خزانو' ان خيال کان بہ اهم آهي، جو اهو سنڌي ادب، خاص ڪري سنڌي شاعريءَ ۾، 'فڪري ڊائلاگ' جي هڪ نئين روايت کي جنم تہ ڏئي ٿو، پر خود اياز جي 'سفر ـ ڪٿا' جي ڪيترن نوَن رُخن کي سامهون

ڪٽي اچي ٿو. اُن ڪانسواءِ اياز.ساميءَ سان جيڪي اختلاف رکي ٿو. تن جي پڻ پنهنجي وقعت آهي. شيخ اياز. سامي جي ڪيترين تشبيهن. ترڪيبن ۽ تمثيلن کي اَپنائڻ سان گڏوگڏ سندس لغت جي اَکٽ پنڊار مان بہ وڏو استفادو حاصل ڪيو آهي. جيڪا ڳالھہ بہ اياز جي شاعريءَ کي نِرمل ۽ نوان رَنگَ بخشي ٿي.

حوالا

1. راموائي. اشوڪ وندنا. ڊاڪٽر. ’سَچا سَامِيَءُ پَندَ‘. روشن راھہ سنگت. شهداد ڪوٽ. ع. ص125. 126. 127.
2. جويو. تاج. مرتب: ’سامي ويس سلوڪڙا‘. شيخ اياز فائونڊيشن. حيدرآباد. 2002ع. ص17. 18.
3. سومرو. زبير. (پيش لفظ: هيرو ٺَڪر). ’ساميءَ مَٿَ اُپٽيا‘. سنڌيا پبليڪيشنس. حيدرآباد. 2014ع. ص28.
4. بيوس. تاجل. ’سامي سودو پريم جو‘. ساگر پبلشنگ هائوس. ڪراچي.2003ع. ص9.
5. سومرو. زبير. (مهاڳ: وليرام ولڀ). ’ساميءَ مَٿَ اُپٽيا‘. ص42.
6. دلگير. هَري. (مضمون): ’ساميءَ جي شعر جي پرک‘. ماهوار ’ڪينجهر‘ (ايڊيٽر: ناز سنائي). سنڌي ساهت گهر. حيدرآباد. آگسٽ 1993ع. ص12. 13.
7. شيخ اياز. ”خط انٽرويو تقريرون ـ 1“. نيو فيلڊس پبليڪيشنس. حيدرآباد. 1987ع. ص318.
8. دلگير. هَري. (مضمون): ’ساميءَ جي شعر جي پرک‘. ماهوار ’ڪينجهر‘. آگسٽ 1993ع. ص14.
9. شيخ. اياز. ’خط. انٽرويو. تقريرون — 2‘. نيو فيلڊس پبليڪيشنس. حيدرآباد. 1991ع. ص183.
10. شيخ. اياز. ’ساهيوال جيل جي ڊائري‘. نيو فيلڊس پبليڪيشنس. حيدرآباد. 1986ع. ص128.
11. شيخ. اياز. ’خط. انٽرويو. تقريرون — 1‘. نيو فيلڊس پبليڪيشنس. حيدرآباد. 1987ع. ص197. 198.
12. شيخ. اياز. ’جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي‘. ساهت سڀا پبليڪيشن. الهاس نگر. 1987ع. ص172.
13. فگار. هَڪڙو. انور. ڊاڪٽر. (مرتب). ’سامي ساگر بوند ۾‘. (مضمون: ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو ’ساميءَ جا سلوڪ هڪ نظر ۾‘). پريم ساگر پبليڪيشن. ڪراچي. 2002ع. ص75.
14. آغا. سليم. ’شيخ اياز ـ صدين جي صدا‘. سنڌي ادبي بورڊ. ڄامشورو. 2005ع. ص8. 9.
15. شيخ. اياز. ’ڪپر ٿو ڪن ڪري‘. نيو فيلڊس پبليڪيشنس. حيدرآباد. 1986ع. ص55. 56.
16. شيخ. اياز. ’ڪٿي نہ پَڇبو ٿَڪُ مسافر ـ 2‘. نيو فيلڊس پبليڪيشنس. حيدرآباد. 1995ع. ص16. 17.
17. شيخ. اياز. ’پتڻ ٿو پور ڪري‘. نيو فيلڊس پبليڪيشنس. حيدرآباد. 1990ع. ص157.
18. شيخ اياز. ’اُڀر چَنڊَ پَسُ پرين‘. نيو فيلڊس پبليڪيشنس. حيدرآباد. 1990ع. ص19.
19. شيخ. اياز. (پبلشر پاران). ’ڪپر ٿو ڪن ڪري‘. نيو فيلڊس پبليڪيشنس. حيدرآباد. 1986ع. ص11.